

Т.І.ТАЙРОВА-ЯКОВЛЕВА*

ЛІТОПИС САМІЙЛА ВЕЛИЧКА: ДО ПИТАННЯ ПРО НОВЕ АКАДЕМІЧНЕ ВИДАННЯ**

У статті представлено результати першого аналізу визначної пам'ятки козацького літописання на етапі підготовки її академічного видання, над яким працюють центр із вивчення історії України Санкт-Петербурзького державного університету та Інститут історії України НАНУ. Робляться спостереження з приводу ілюстрацій та палеографії, а також над використаними в тексті оригіналами документів.

Літопис Самійла Величка, безумовно – один із найбільш відомих козацьких історико-політичних творів раннього нового часу. Виявлений М.Погодіним у середині XIX ст. він був видрукуваний Київською археографічною комісією в 1848–1864 рр. Українська академія наук перевидала перший том літопису в 1926 р., однак згодом через відомі причини роботу було припинено. У 1991 р. пам'ятку переклали українською мовою, проте В.Шевчук (автор перекладу) користувався не оригіналом, а попередніми виданнями.

Беручи до уваги перелічені публікації, здавалося б, історики мають усі можливості для повноцінного використання цього цінного історичного джерела та монументальної пам'ятки української політичної думки. Однак при зверненні до оригіналу, що зберігається в Російській національній бібліотеці у Санкт-Петербурзі¹, стає зрозуміло, що насправді багато питань залишаються відкритими, а деякі навпаки – порушено штучно.

У наш час центр із вивчення історії України Санкт-Петербурзького державного університету та Інститут історії України НАНУ розпочали роботу над підготовкою академічного видання літопису. І перше ж глибоке звернення до оригіналу змусило переглянути деякі усталені уявлення та шаблони.

Почнімо з ілюстрацій. Автори передмови до першого видання (середина XIX ст.) зазначали, що в літопису є десять портретів гетьманів². Слідом за ними В.Шевчук у вступі до свого перекладного видання (1991 р.) також зауважив, що в пам'ятці містяться зображення десяти гетьманів і помилився, назвавши серед них І.Самойловича³. В «Енциклопедії історії України» теж ідеться про десять портретів⁴. Насправді ж у літопису десять зображень дев'яти гетьманів (Б.Хмельницького – арк.83 зв., І.Виговського – арк.190 зв., Ю.Хмельницького – арк.225 зв., П.Тетері – арк.279 зв., І.Брюховецького – два портрети на арк.280 зв. і 383, П.Дорошенка (?) – арк.298 зв., Д.Многогрішного – арк.337 зв., М.Ханенка – арк.361, І.Мазепи – арк.564 зв.), а також царя

* Тайрова-Яковлева Тат'яна Геннадіївна – доктор історичних наук, професор Санкт-Петербурзького державного університету, директор центру з вивчення історії України СПбДУ (Російська Федерація).

** Переклад із російської – редакція «Українського історичного журналу».

¹ Российская национальная библиотека. – Отдел рукописей. – Погод.2020/1–3.

² Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. – Т.І. – К., 1848. – С.VIII.

³ Величко С. Літопис. – Т.1. – К., 1991. – С.15.

⁴ Енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 2003. – С.472.

Петра I (арк.490 зв.) та облоги Чигирин (арк.451 зв.; останній малюнок – єдиний кольоровий).

Слід зауважити, що в першому виданні літопису ілюстрації не додавалися, а у другому – тільки портрети Б.Хмельницького, І.Виговського та Ю.Хмельницького. Крім того, у книзі В.Антоновича й В.Беца «Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях та портретах» (Київ, 1885 р.) було опубліковано зображення, зроблені в XIX ст. з малюнків, уміщених у літопису С.Величка. Треба сказати, що саме у вигляді цих портретів ілюстрації стали найбільш відомими – приміром, їх наведено все в тій же «Енциклопедії історії України». Між тим, малюнки в оригіналі пам'ятки пророблено більш детально, як видається, вони виразніші та значно яскравіше передають індивідуальність зображуваних осіб, приміром Д.Многогрішного, П.Тетері (див. ілюстр.1–2, пор.: 1 а – 2 а).

Автори першого видання літопису вважали, що малюнки «доволі недбалої роботи». Натомість нам вони, навпаки, видаються не позбавленими оригінальності й власного стилю. Із великою долею ймовірності можна припустити, що автор ілюстрацій бачив цих людей навч і робив не парадні портрети, але живі замальовки, в яких він аж ніяк не лестив «сильним світу цього», а зображував їх з усіма вадами, талановито підкреслюючи індивідуальні риси. Цілком імовірно, що художник навчався в Києво-Могилянській академії й був обізнаний із живописними взірцями Відродження – на це, приміром, указує портрет Д.Многогрішного. А можливо, ним був сам С.Величко? Принаймні можна не сумніватися, що він не став би вміщувати у своєму творі, на який поклав стільки праці, далекі від оригіналів зображення. А у військовій канцелярії, де він служив, точно пам'ятали обличчя гетьманів.

Оригінальність та яскрава індивідуальність – ця характеристика повною мірою стосується другого зображення І.Брюховецького – «во гробу» (див. ілюстр.3), яке чомусь так і не привернуло увагу дослідників. А між тим очевидно, що цей малюнок було зроблено з мертвого гетьмана, який лежав у труні, тому-то в нього заплющені очі й складені руки на грудях. Імовірно, автор зображення був присутній при епізоді, коли після вбивства І.Брюховецького його тіло виставили для прощання. Нікого з інших гетьманів – ані Д.Многогрішного, ані І.Самойловича – художник у домовині бачити не міг, оскільки вони померли у Сибіру. Не менший інтерес представляє непарадний портрет Ю.Хмельницького, на якому бачимо хирлявого й хворобливого юнака (див. ілюстр.4). Явно не лестив автор малюнка й цареві Петру (див. ілюстр.5).

Оскільки жоден портрет у літопису не підписано, тож у мене викликає сумніви атрибуція зображення П.Дорошенка (див. ілюстр.6). Людина, яку ми тут бачимо, зовсім не схожа на інші відомі портрети цього гетьмана (див. ілюстр.6 а). Або він згодом радикально змінив «імідж», відпустивши бороду, або перед нами все ж таки інша особа. Цілком можливо й те, що автор малюнків – сучасник С.Величка – з огляду на власний вік ніколи не бачив ані П.Дорошенка, ані Б.Хмельницького, який на зображенні також доволі несхожий на традиційні прижиттєві портрети.

Не менш цікавий і той факт, що в літопису залишено порожні місця для портретів ще трьох історичних персонажів – «першого на сей стороні Дняпра гетмана» І.Безпалого (арк.203), «гетмана самозвана» П.Суховія (арк.397 зв.) та ще одного «гетмана самозвана» П.Іванька – «канцеляриста и крамніка» (арк.600).

Як не дивно, не менше питань викликає і структура літопису. Слід сказати, що Київська археографічна комісія видала його в довільному порядку. Власне в їх розпорядженні (як і зараз) було три томи оригіналу пам'ятки (деякі історики досі помилково називають погодінський примірник копією). Зшиті ці томи були, очевидно, уже пізніше, оскільки другий і третій розбиті довільно. Текст починається з доби гетьмана П.Сагайдачного, проте київські видавці-археографи цю частину вмістили в додатку до першого тому, до того ж вилучивши звідти щоденник Ш.Окольського, котрий згодом розмістили у четвертому томі свого видання, де в основному було опубліковано матеріали, що напряду не стосувалися літопису С.Величка.

Таким чином, структуру, в якій до нас дійшла пам'ятка, перші її видавці порушили, а їх наступники продовжували дотримуватися свого часу прийнятої форми. Так, у 1926 р. було перевидано перший том не літопису, а першого видання, і хоча укладачі стверджували, що користувалися погодінським оригіналом, вони навіть не обумовили причину ігнорування частини про П.Сагайдачного. Те ж саме зробив і В.Шевчук. Щоправда, він намагався аргументувати свій підхід, вважаючи, що, «власне, літопис С.Величка починається все-таки з повстання Б.Хмельницького; раніший текст – тільки матеріали до написання».

Здається, ця думка спірна. По-перше, в оригіналі літопису немає перших аркушів і ми насправді не знаємо, чи мала частина про добу П.Сагайдачного власний парадний заголовок. По-друге, ці «матеріали» мають чітко виділені (і красиво оформлені) підзаголовки, хронологічну структуру. По ходу тексту автор у цій частині неодноразово звертається до «чителника». До щоденника М.Титлевського С.Величко самостійно вставив документи (лист Сигізмунда III до султана Османа й відповідь на нього) та додав витяг із «летописца козацького» (арк.62). Тому, на наш погляд, щоденник М.Титлевського він радше використовував просто як канву для зображення доби П.Сагайдачного (так само, як С.Твардовського – для викладу раннього періоду Б.Хмельницького). А власну оповідь він розпочав із пізнішого часу, що про нього вже мав уявлення й для якого міг використовувати матеріали Генеральної військової канцелярії.

Видається, що публікація літопису саме в такому вигляді, в якому він дійшов до нас, дасть краще уявлення про первісний задум С.Величка. Доволі цікаво й примітно, що він розпочинає свій виклад саме з П.Сагайдачного, потім переходить до Б.Хмельницького, на відміну від Г.Грабянки та Самовидця не звертаючись до біблійних часів чи періоду київських князів.

Ще один момент: при публікації середини ХІХ ст. видавці не відзначили, що в оригіналі літопису відсутні переклади скопійованих польських і латинських документів, наприклад сейму 1699 р., королівські інструкції 1698 р. тощо.

С.Величко, безумовно, уважав, що копіювання самодостатнє й не потребує перекладу. Публікатори зробили переклад просто в тексті, ніяк не зазначивши про своє авторство. Крім того, у погодінському оригіналі не збігається нумерація розділів останнього тому – після 39 відразу йде 50. Видавці XIX ст. про це нічого не сказали, проставивши після 39 номер 40.

Автори-упорядники першого видання відзначили, що в літопис було вставлено декілька оригінальних документів: друкований універсал і грамоту короля Міхала гетьманові П.Дорошенку (арк.370–375 зв.); справжню цидулу з листа львівського єпископа Й.Шумлянського до Б.Шереметева (арк.718); виборчий акт на київське вїтївство Д.Полоцького (арк.776–778). Проте ніде не вказано, що на документах острозьких переговорів стоять особистий підпис та оригінальна печатка короля Міхала (арк.375 зв.). Цидула (тобто приписка) з листа Й.Шумлянського, прямо вклеєна до літопису, та оригінали документів короля Міхала породжують масу запитань. Яким чином вони потрапили до С.Величка? Адже цидула мала б зберігатися в архіві Б.Шереметева, а королівські документи – у П.Дорошенка. Навіть якщо припустити, що останні потрапили до Генеральної військової канцелярії при капітуляції Чигирин, то все одно незрозуміло, як міг С.Величко розпоряджатися оригіналами? З іншого боку, наявність справжніх (а не тільки скопійованих) документів додає пам'ятці авторитетності, вагомо переконуючи в її достовірності (принаймні стосовно часів після Б.Хмельницького).

Автори вступу до першого видання зазначали, що весь літопис виконано «однаковим почерком із дуже незначними інколи відмінностями»⁵. До другого видання додавався короткий палеографічний опис погодінського оригіналу, підготовлений К.Лазаревською, але тільки «частини Твардовського», а не всього «першого тому», як пише В.Шевчук. У своєму виданні він переказує К.Лазаревську: «Перша частина написана чітким почерком й дуже чисто, гадають, рукою самого С.Величка... Друга частина палеографічно відрізняється від першої. Її писано різними почерками, гадають, що рукопис переписували чотири чоловіки... Почерк тут недбалій, багато помилок, є чимало правок, вставок тощо»⁶.

Дозволимо собі дещо уточнити й доповнити палеографічний опис усього погодінського оригіналу. «Частину Сагайдачного» написано одним почерком, але документи скопійовано іншим (наприклад, реєстр військ – арк.17–17 зв.). Окремі сторінки виписано вкрай недбалім почерком, інші – каліграфічно. Така непослідовність спостерігається по всьому твору. Червоним виділено заголовки, рядкові заголовні букви, є вставки на берегах (в основному у вигляді коротенького змісту абзацу), усі скопійовані документи також виокремлено заголовками, різні тексти з'єднано короткими підзаголовками. Щоденник оформлено частинами, розділами, заголовні букви абзаців виділено кольором, а кожну дату – кольором і розміром шрифту, також у багатьох місцях на берегах є короткий зміст.

⁵ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. – Т.І. – С.VIII.

⁶ Величко С. Літопис. – Т.1. – С.14–15.

Щоденник М.Титлевського має вставку «з летописця козацького» (арк.62). У реєстрі польських і козацьких військ перед кожним прізвищем букву «п» (пан) виділено червоним кольором (арк.72–74). Кінець діаріуша М.Титлевського позначено, а перед початком щоденника Ш.Окольського автор звертається: «Чителнику ласкавий» та пояснює похибки перекладу «непотребних панагиричних речей». Знову ж таки всі заголовки і заголовні букви абзаців Ш.Окольського виділено червоним.

Перед початком «частини Твардовського» цей перехід позначено на попередній сторінці (арк.77 зв.). Продовжується тим самим почерком, дещо менш виписаним. Розділи виділено тільки розміром, а не кольором, частини виокремлено, у деяких місцях також на берегах є короткий зміст. Розділи 2–6 із 5-ї частини написано іншим почерком, 6-та й 7-ма частини також. У тексті є чималі вставки (арк.117). Із розділу 8 (арк.117 зв.) починається третій почерк – до кінця 7-ї частини. Потім знову з'являється другий почерк – до 4-го розділу. І знову третій. Універсал Яна Казимира скопійовано взагалі іншим почерком (арк.180–181), а в розділі 11 відбувається повернення до першого. У деяких місцях останньої частини заголовки й рядкові букви кольором не виділено. Переяславські статті 1659 р. скопійовано іншим почерком (арк.228–254), схожим на арабську в'язь. Перед розділом 8 знову бачимо невелике «вкраплення» третього почерку. Документи копіюються знову іншим почерком.

Вступ до власне літопису написано півуставом. Він же зустрічається й пізніше. Рядкові букви виділено розміром, інколи також кольором. Ним же виокремлено роки та заголовки розділів. Інший почерк копіює «вірши» від «благорозумного поета малоросійського» (арк.273) та наступні три сторінки. Після цього відбувається повернення до основного. Іншим почерком скопійовано польські документи (арк.283–289, 296–297).

Далі поряд з основним зустрічаються ще шість почерків, умовно нами названих: дитячий (арк.303–304, 383 зв. і далі), недбалий (арк.305–316, 332–352, 384–392 зв. і далі), косий (арк.320–323 і далі), гарний (арк.328 зв. – 329 зв., 369–383 і далі), варіант дитячого (арк.361 зв. – 362 зв., 450 і далі), класичний (арк.394–394 зв., 422–425 зв. і далі). На деяких сторінках кілька почерків скомбіновано, які можуть обриватися на півфразі, сторінці й т.д. Приміром, арк.412 завершено тим самим почерком, що й початок, проте нерозбірливим, ніби виконаним похашцем, натомість арк.415 виписано, він має кольорові заголовки. Нова сторінка може починатися іншим почерком. Основний почерк (С.Величка?) до кінця третього тому погіршується, що підтверджує версію про те, що літописець під кінець життя осліпнув. Проте це не пояснює, чому деякі частини 2-го й 3-го томів прикрашено кольором, а інші – ні; чому безсистемно трапляються «парадні», каліграфічно виписані сторінки та явно чернеткові? І це не можна пояснити тим, що рукопис не було завершено, адже деякі частини 3-го тому (розділ 41) прекрасно оздоблено.

Хочеться наголосити, що все це – результат лише перших спостережень і суто попередні висновки. А відповіді на питання, що виникають, сподіваюся, будуть знайдені під час подальшої роботи.

This article is the first step of the project of publication of the Chronic of S.Velychko, which is going to be done by the Center of the Ukrainian Studies of St.Petersburg State University and the Institute of the History of the Ukraine of the National Academy of Science of Ukraine. In the article are presented the first analysis of the original of the chronic, its pictures, documents and paleography.

